

ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД КОМПЛЕКТУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ

FOREIGN EXPERIENCE OF ARMED FORCES ASSEMBLY

Савинець О.Ю.,

викладач кафедри правового забезпечення
Військового інституту Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

У статті аналізується досвід провідних країн світу у сфері мобілізації та способу комплектування збройних сил. Досліджуються особливості комплектування збройних сил Сполучених Штатів Америки, Франції, Ізраїлю та Швейцарії. Здійснено аналіз переваг і недоліків різних видів комплектування збройних сил особовим складом.

Ключові слова: іноземний досвід, Сполучені Штати Америки, Франція, Ізраїль, Швейцарія, способи комплектування, контрактна армія, призов.

В статье анализируется опыт ведущих стран мира в сфере мобилизации и способов комплектования вооруженных сил. Исследуются особенности комплектования вооруженных сил Соединенных Штатов Америки, Франции, Израиля и Швейцарии. Осуществлен анализ преимуществ и недостатков различных видов комплектования вооруженных сил личным составом.

Ключевые слова: иностранный опыт, Соединенные Штаты Америки, Франция, Израиль, Швейцария, способы комплектования, контрактная армия, призыв.

The article analyzes the experience of the leading countries of the world in the field of mobilization and the method of staffing of the armed forces. The acquisition peculiarities of armed forces of United States of America, France, Israel and Switzerland are studied. The analysis of the advantages and disadvantages of various types of staffing of the armed forces is carried out.

Key words: foreign experience, United States, France, Israel, Switzerland, recruitment methods, contract army, exhortation.

Постановка проблеми. Проблема вдосконалення системи мобілізаційної підготовки та мобілізації наразі є дуже важливою. Починаючи з 2014 р., практичний досвід реалізації заходів забезпечення мобілізації в Україні виявив недосконалість українського законодавства, що регулює цю сферу, відсутність бажання проходити військову службу в умовах мобілізації у великої кількості громадян України, складність у призові на військову службу добровольців та ще багато інших. Для налагодження процесу здійснення мобілізаційних заходів у майбутньому, на нашу думку, варто враховувати досвід провідних країн світу у цій сфері.

Зважаючи на вищевикладене, вважаємо за необхідне розглянути практичний досвід із комплектування та розвитку збройних сил таких держав, як Сполучені Штати Америки (США), Франція, Ізраїль та Швейцарія, які є представниками чотирьох способів комплектування збройних сил, а саме:

- на основі загального військового обов'язку – шляхом призову громадян на військову службу;
- на добровільній основі – шляхом набору військовослужбовців за контрактом;
- змішаного – на основі закону про загальний військовий обов'язок і добровільного набору військовослужбовців за контрактом;
- міліційного способу – на основі закону про загальною військову повинність [1, с. 1].

Виклад основного матеріалу. Як відомо, збройні сили США комплектуються на добровільній основі. Це професійна армія, де військовослужбовці отримують гідну заробітну платню та велику кількість пільг і переваг. Сучасного вигляду американська

армія набула внаслідок реформування, яке відбулося після В'єтнамської війни. Загалом за всю історію існування США кілька разів змінювали форму призову в армію з призовної та обов'язкової на найману.

Варто зауважити, що особливістю більшості країн, які мають добровільне військо, є наявність резерву. Резерв американської армії комплектується виключно на добровільній основі, хоча, наприклад, у Японії до нього зараховуються також особи, які пройшли регулярну службу у військах. Особи, зараховані до резерву, отримують від держави щомісячне грошове утримання, підставою для виплати якого є контракт про перебування в резерві. Водночас такі країни, як Люксембург і Бірма, що мають професійну армію, резерву не мають [2, с. 2].

Принцип добровільного комплектування збройних сил у США застосовувався ще в ті часи, коли США були колонією Британської імперії. Не бажаючи вводити призов, влада використовувала різного роду приманки, аби завербувати жителів на військову службу. У своєму дослідженні І.В. Буковський звертає увагу на те, що в історії США чергувалися періоди найманої та призовної армії [3, с. 1].

Для підняття престижу військової служби, значно втраченого через непопулярну серед населення війну США в Індокитаї, та підвищення рівня бойової готовності армії уряд США вирішив перевести свої збройні сили повністю на добровільну систему комплектування [4, с. 1].

Отже, як ми бачимо, США мають чи не найбільший досвід у царині будівництва професійної армії, укомплектованої на засадах добровільного найму. На думку багатьох науковців, цей досвід слід викорис-

тати у реформуванні Збройних Сил України та переведенні їх на професійні рейки. Особливо цікавим є накопичений американцями досвід заохочення та стимулів добровільного найму до війська, досвід підготовки і розподілу командних кадрів, їх просування по службі, організація періодичного перезаключення з ними контрактів [3, с. 1].

Так, відповідно до чинного американського законодавства, на добровільну військову службу приймають придатних за станом здоров'я і загальним розвитком громадян США. Чоловіків приймають у віці з 17 до 35 років, а жінок – із 18 років. Відбір кандидатів здійснюється протягом всього року в пунктах вербування, розташованих на всій території країни, спеціально підготовленими сержантами-вербувальниками [5].

Варто зауважити, що сприятливі економічні умови дозволяли США успішно вирішувати завдання з матеріального стимулювання залучення й утримання добровольців на військовій службі. Однак слід зазначити, що з 2001 р. в ході військових операцій у рамках «глобальної війни з тероризмом» у системі комплектування збройних сил США виникли серйозні проблеми. Труднощі, з якими стикаються американські військовослужбовці в Іраку й Афганістані, а також високий рівень втрат серед них зумовили зниження кількості добровольців, які виявляють бажання проходити службу в збройних силах США [6].

Корисним досвідом, на нашу думку, є поступова та цілеспрямована трансформація системи мотивів вступу на військову службу в США. Військове керівництво пропонує рекрутам широкий спектр корисних у цивільному житті спеціальностей і прагне, щоб вони отримували задоволення від своєї служби. В армії США все, що не пов'язане з військовою справою, тобто прибирання казарм, території військових баз, приготування їжі і т. д. – обов'язки цивільного персоналу [5].

На думку В.І. Гейко, успішний набір добровольців на військову службу у США є не тільки результатом діяльності пунктів вербування, а й перш за все продуманої й активної військово-професійної орієнтації молоді. Важливим мотивом завжди був і досить високий рівень матеріальної забезпеченості та соціального захисту військовослужбовців [7, с. 157].

Соціальне забезпечення військовослужбовців займає неабияке місце в системі дієвої й ефективної структури та функціональності Збройних Сил США. Слід зазначити, що американці значну увагу приділяють забезпеченню військових, які користуються великою повагою. Тому американська система соціального захисту військових і ветеранів є досить налагодженою та ефективною [8, с. 2].

Водночас, незважаючи на переважаючі позитивні сторони добровільного принципу комплектування збройних сил, на нашу думку, одним із головних недоліків такої системи є відсутність великої кількості підготовленого резерву особового складу у разі ведення повномасштабних бойових дій на території держави.

Однак у США існує дієвий механізм вирішення цієї проблеми. З цією метою в США діє Закон «Про систему вибіркової військової служби». Згідно з цим законом, міністерство оборони реєструє всіх американців обох статей, які досягли 18 років. Для забезпечення підготовки цього потенційного призовного контингенту навчальні центри армії країни укомплектовані штатами, які перевищують потреби підготовки особового складу професійної армії мирного часу. Вважається, що цих додаткових «потужностей» досить для випуску першої партії в 200 тис. підготовлених солдатів і сержантів вже через 90–120 днів після оголошення мобілізації [6].

Варто звернути увагу на те, що у Збройних Силах США існує чотири види мобілізації: вибіркова, часткова, повна та загальна. Окрім цього, в інтересах національної безпеки та у разі, коли часткова чи повна мобілізації небажані внаслідок можливих внутрішніх чи зовнішніх негативних наслідків, може здійснюватися президентський призов. Він може стати основою для наступного проведення більш масштабних мобілізаційних заходів. Внаслідок його проведення протягом п'яти діб можуть бути призвані до 200 тис. чоловік організованого резерву й індивідуальних резервістів на термін до 270 діб. Одночасно міністр оборони має право призупинити на цей час звільнення зі складу регулярних військ, що в сукупності забезпечить нарощування збройних сил фактично на 250–300 тис. чоловік [9, с. 3].

За своєю інтенсивністю кожен вид мобілізації може проводитися послідовно (всі заходи реалізуються в повному обсязі та в заплановані строки), прискорено (темпи проведення заходів перевищують встановлені нормативи та графіки) та терміново (у разі виникнення загрози ядерного нападу чи нападу противника на територію США). У разі виникнення регіональних конфліктів невеликого масштабу жоден із вищезазначених видів мобілізації застосовуватися не буде, а нарощування угруповань проводитиметься за рахунок наявних регулярних збройних сил [9, с. 3].

Слід відзначити, що поряд із США велика кількість держав також поступово відмовляється від загального призову або змішаного способу комплектування на користь добровільного комплектування армії. Останнім часом це зумовлено ще й надзвичайно актуальною проблемою міжнародного тероризму, яка висуває підвищені вимоги до професійності та майстерності військовослужбовців [2].

Варто відзначити, що з 1996 р. Збройні Сили Франції вступили в період глибокого перетворення, метою якого було створення до 2015 р. нової моделі армії. Внаслідок змін, що відбулися у світі та у міжнародних відносинах, Франції довелося докорінним чином переглянути завдання і склад своїх збройних сил [10, с. 87].

Показовим є те, що призовна система в Збройних Силах Франції породжувала соціальну напруженість у суспільстві. Це було пов'язано з тим, що не всі юнаки, які досягли призовного віку, потрапляли до лав військових. Ряди збройних сил попо-

внювали представники найменш захищених верств населення. Саме внаслідок цього та інших чинників у 1996 р. у Франції ухвалено рішення про перехід армії на професійну основу. Реформування збройних сил передбачало скасування призову на військову службу, скорочення чисельності збройних сил, а також реорганізацію резерву та кадрової армії Франції [10, с. 89].

За останні роки резерв Збройних Сил Франції зазнав помітних змін в організації, комплектуванні його особового складу і підготовці до військової служби. З 1993 р. проводилася робота з «оновлення» військового резерву з метою його професіоналізації та наближення до регулярних військ. Через кілька років було взято курс на комплексне реформування збройних сил, підвищення ролі резерву і посилення підготовки резервістів [11].

Також слід звернути увагу на те, що, якщо раніше резерв Збройних Сил Франції розглядався як підкріплення в разі загальної мобілізації й остання ланка в ланцюзі протидії зовнішньої агресії, то тепер поставлені перед ним завдання повинні виконуватися в мирний час на постійній, більш професійній основі [11].

Варто також зазначити, що французьким законодавством визначено статус резервіста, джерела формування та поповнення резерву. Громадяни, які перебувають у його складі, мають право на винагороду у формі заробітної плати та премії переважно на тих же умовах, що і військовослужбовці регулярних військ. Також їм гарантовано збереження робочого місця в цивільній сфері на період виконання обов'язків резервіста [11].

Як і в інших розвинених країнах, у Франції належний рівень соціального захисту офіцерського складу також вважається важливим стимулюючим фактором успішної служби та подальшої реабілітації військових, особливо тих, що беруть участь у військових операціях. Тому французька держава активно сприяє підтриманню та розвитку соціального захисту офіцерського складу збройних сил, а саме: підвищенню рівня заробітної плати; надбавкам за особливі умови служби, призначеним для компенсації ризиків; переміщенню та тривалому перебуванню за кордоном; сприянню у купівлі або оренді житла; допомозі членам сімей у працевлаштуванні; допомозі у реабілітації після звільнення зі служби тощо [8, с. 2].

Варто зазначити, що проблема мобілізації у Франції все ще актуальна. Кінцева мета дійсної служби в збройних силах Франції полягає не тільки в підготовці боездатних частин, але також і в створенні мобілізаційних резервів.

Однак необхідність проведення мобілізації ще не є очевидною для всіх французів. Справді, з огляду на те, що основу оборони Франції становить стратегічна ядерна зброя, багато хто сумнівається, чи доцільний, як і раніше, призов резервістів. Чи є сенс підсилювати ефект вищеназваної зброї розгортанням масової армії, і чи є це таким необхідним. Терміни, які потрібні для організації призову, зосередження,

оснащення резервістів здаються французам несумісними з імовірною раптовістю і швидкоплинністю ядерного конфлікту [12].

Водночас у наші дні мобілізація так само необхідна, як і в минулому. Безсумнівно, її розмах і способи проведення повинні відповідати новим кінцевим цілям. Нині немає необхідності розгортати «армію воєнного часу» і висувати її до кордонів під прикриття фортифікаційних споруд і кадрових з'єднань, здійснюючи великі перевезення військ і бойової техніки [12].

На нашу думку, в цілях нашого дослідження цікавим є досвід комплектування збройних сил такою державою, як Ізраїль, де комплектування особовим складом досі відбувається на основі загального військового обов'язку шляхом призову громадян на військову службу.

Цікавим є те, що Армія оборони Ізраїлю (ЦАХАЛ) пройшла тривалий шлях від погано озброєних нерегулярних формувань до однієї з найсильніших армій світу. Зрозуміло, що ядерна міць США і Росії набагато більша, ніж у цієї країни, але ядерна міць, як відомо, в «нормальній» війні непридатна. Саме за сукупністю якостей, серед яких найбільш важливими є такі, як рівень бойової та морально-психологічної підготовки особового складу, компетентність та ініціативність командування і ряд інших, рівних ЦАХАЛ у світі немає [13].

Слід зауважити, що ЦАХАЛ є прикладом народної армії – все населення Ізраїлю на рівних виконує свій військовий обов'язок у лавах збройних сил [14].

Як зазначалося вище, ЦАХАЛ комплектується за призовом. Відповідно до закону про військову повинність 1986 р., дійсна військова служба, а після її проходження – також і служба в резерві, є обов'язковими. Термін строкової служби для чоловіків становить 36 місяців, а для жінок – 24 місяці. За ізраїльським законодавством призову на військову службу підлягають чоловіки у віці від 18 до 29 років і незаміжні жінки від 18 до 24 років (для лікарів, включаючи стоматологів, вікові межі вищі) [1].

Військові успіхи Ізраїлю багато в чому пояснюються його ефективною мобілізаційною та резервістською системою. Після закінчення дійсної військової служби за контрактом або за призовом всі чоловіки і жінки зараховуються в резерв. Резервісти призиваються на військову службу строком один місяць щороку [15].

Цікавим є той факт, що, зважаючи на географічне розташування та територіальні особливості держави, Ізраїль не може вести довготривалу війну. Це призводить до необхідності проведення мобілізації величезного відсотка населення [13].

Завдяки цьому ізраїльська армія здатна за 24 години здійснити мобілізацію більшості резервних частин, що до певної міри компенсує стратегічні слабкості Ізраїлю – малу територію, обмежену чисельність регулярної армії і протяжні кордони, дозволяючи в лічені години доставити підкріплення частинам регулярної армії, що утримують фронт [16].

У разі загальної мобілізації ЦАХАЛ в лічені години перетворюється з армії мирного часу, в якій проходить службу близько 200 тис. військовослужбовців, в одну з найбільш боєздатних армій світу, в якій до 800 тис. добре навчених бійців і командирів готові до виконання бойових завдань [14].

Варто звернути увагу на те, що ізраїльська армія налічує порівняно невелике число кадрових військовослужбовців і складається переважно з військовослужбовців строкової служби та резерву. З цієї причини ізраїльські збройні сили, на відміну від більшості інших армій, не утворюють замкненої професійної корпорації, а в повному розумінні слова є загальнонаціональною армією. Наслідком цього є зацікавленість Армії оборони Ізраїлю в підвищенні професійного і загальноосвітнього рівня населення країни.

Варто зазначити, що відстрочка від призову в ізраїльську армію може бути надана тільки особливо успішним студентам вищих навчальних закладів. Від несення військової повинності звільняються (або служать менший термін) також учні релігійних шкіл, які повністю присвятили себе релігійним заняттям, а також дівчата з релігійних сімей (за бажанням) [1].

У резерві перебувають ті, хто відслужив військову службу за призовом і був зарахований до нього за тією військовою спеціальністю, яку отримав в армії. Слід зауважити, що служба в резерві триває для чоловіків до 55 років, для жінок – до 38 років. Кожен із них протягом цього часу проходить в своїй частині щорічні збори тривалістю до 6 тижнів. Зазвичай резервісти приписуються до тих частин і підрозділів, до яких вони можуть дістатися не пізніше, ніж за 12 годин після оголошення мобілізації. Для тих, хто перебуває за кордоном, термін збільшується до двох діб. Настільки високий рівень боєготовності в ЦАХАЛ забезпечує темп розгортання армії військового часу за 48 годин [1].

Також слід згадати про такий вид комплектування збройних сил, як міліційний. Представником такого різновиду комплектування наразі є Швейцарія. Міліційна армія – армія, в якій військові частини в мирний час складаються тільки з облікового апарату і нечисленних кадрів командного складу. Натомість весь змінний рядовий склад і частина командного складу приписуються до військових частин, розташованих у районі їх місця проживання, і відбувають військову службу шляхом проходження короткочасних навчальних зборів [17].

Призовний вік у Швейцарії становить від 18 до 21 року. Придатними до служби вважаються громадяни з 18 до 33 років. Жінки з 2007 р. мають право служити за контрактом, але їх частка становить всього 0,6%. Щорічний призовний контингент складає 40–50 тис. чоловіків. Базове навчання рядових називається «рекрутська школа» та триває 18–21 тижнів [17].

При населенні країни в 8,5 млн чоловік Швейцарія має дуже значні мобілізаційні ресурси [17]. Швейцарці, які не бажають нести ні військову, ні громадянську службу, зобов'язані платити відповідний грошовий збір.

Слід зауважити, що для проходження зборів резервісти приписуються до міліційних військових частин, розташованих у районі їх місця проживання. Надалі всі резервісти зберігають вдома особисту зброю, військову форму та необхідне спорядження, що дозволяє їм у мінімальний термін зайняти місце в строю. Варто зазначити, що розгортання територіально-міліційних формувань до штатів воєнного часу проводиться на період навчань і під час оголошення мобілізації. За експертними оцінками, протягом двох діб у Швейцарії може бути мобілізовано понад 500 тис. осіб [6].

На основі вищезазначеного можна дійти висновку, що кожен зі способів комплектування військових формувань має свої особливості, переваги та недоліки. Наразі більшість розвинених країн притримуються курсу на професіоналізацію своїх збройних сил і комплектують армію на добровільній основі. Водночас багато науковців сходяться на думці, що, незважаючи на велику кількість переваг професійної армії поряд з армією, укомплектованою шляхом призову громадян, вона все ж таки має ряд недоліків.

Не можна не погодитися з А.І. Куртовим та Ю.О. Потрогошем у тому, що недоліками війська, яке комплектується виключно на добровільній основі, є такі:

- професійна армія потребує набагато більших витрат на утримання особового складу, ніж армія, яка комплектується призовниками;
- система виплат військовослужбовцям потребує постійного удосконалення та збільшення їх розмірів;
- держава змушена спрямовувати значні кошти на підготовку й утримання резерву;
- професійну армію не тільки складніше комплектувати, а й складніше скорочувати порівняно з армією, що комплектується на основі призову (потрібні значні витрати на компенсаційні виплати, вихідні допомоги, пільги на перекваліфікацію та працевлаштування);
- перехід до професійної армії завдає шкоди морально-патріотичному духу військ [19, с. 4].

Поряд із недоліками, як зазначалося вище, контрактна армія має суттєві переваги порівняно з армією, що комплектується шляхом призову.

Головним аргументом прихильників професійної армії у світі виступає те, що в умовах швидкого розвитку військової техніки для оволодіння нею треба навчатися довгі роки [19, с. 4]. Також варто зважати на мотивацію військовослужбовців до проходження військової служби. Так, мотивація строковиків знаходиться на досить низькому рівні, вони ставляться до служби як до тимчасового обов'язку. Водночас, на нашу думку, термін їх перебування на строковій військовій службі є недостатнім для повного оволодіння військовою справою, отримання знань і практичних навичок із роботи з технікою та зброєю. Вважаємо, що мотивація військовослужбовця, який проходить військову службу за контрактом, кардинально відрізняється від мотивації призовника як мінімум тим, що особа, яка уклала контракт про проходження військової служби, здійснила свій усвідомлений вибір

і ставитиметься до виконання своїх обов'язків відповідально.

Також, без сумніву, перевагою контрактної армії є можливість професійного відбору для служби громадян, які дійсно відповідають вимогам служби в збройних силах за освітою і станом здоров'я, а також мають зацікавленість у військовій службі.

Але, незважаючи на переваги контрактної армії, слід зупинитися також і на перевагах призову. Варто погодитися з думками вчених, які відносять до них такі:

- масова призовна армія необхідна для захисту держави від великомасштабної агресії;
- проходження військової служби за призовом сприяє соціальному згуртуванню молодих людей, які є вихідцями з різних класових, етнічних, релігійних і культурних шарів;
- призов необхідний для розвитку взаємодії між державою та її громадянами;
- важливою функцією призову є підтримка демократичного контролю над військовою організацією держави;
- призов забезпечує постійне оновлення збройних сил, сприяє постійній підготовці військово-навчених мобілізаційних ресурсів держави;
- призов у вигляді альтернативної цивільної служби може забезпечити приплив дешевої робочої

сили, яка дозволяє функціонувати системі соціальної держави [6].

Висновки. Узагальнюючи вищевикладене та на підставі досвіду провідних держав світу можна зробити висновок, що всі види комплектування збройних сил мають свої суттєві недоліки та переваги.

Звісно, позитивним вважався би перехід Збройних Сил України на повністю контрактну форму комплектування. Але наразі, враховуючи наявність збройної агресії стосовно України, такий перехід вважається неможливим, особливо враховуючи таку перевагу призову, як наявність масової та чисельної армії для захисту держави від великомасштабної агресії.

Нині призов забезпечує постійне оновлення Збройних Сил України та сприяє постійній підготовці військово-навчених мобілізаційних ресурсів.

Переслідуючи мету переведення українського війська на повністю добровільну основу, слід зважати на значну дороговизну реалізації таких заходів, необхідність врегулювання житлової проблеми серед військовослужбовців, підвищення грошового та покращення соціального забезпечення військовослужбовців, що у майбутньому може призвести до конкурентоздатності військової професії на ринку праці, підвищення іміджу військової служби та мотивації громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гацко М. Способы комплектования военнослужащими вооружённых сил иностранных государств. Зарубежное военное обозрение. 2009. № 1. С. 28–31.
2. Бориславська (Макухіна) М. Військова служба за контрактом: світовий досвід та передумови запровадження в Україні. Право України. 2003. № 7. С. 141–146.
3. Буковський І.В. Історичний досвід будівництва професійних армій провідних країн світу. Вісн. Нац. ун-ту «Львів. політехніка». 2012. № 724. С. 215–220.
4. Калинин А.Е. Порядок прохождения военной службы в зарубежных государствах (США, Великобритания, Франция, ФРГ и др.). Военно-правовое обозрение. 2002. № 2. URL: http://web-local.rudn.ru/web-local/prep/rj/files.php?f=pf_ef40f130b1124e04fd955ea21a5e1109.
5. Гейко В.И. Особенности комплектования вооружённых сил на примере зарубежных стран URL: <http://www.info-library.com.ua/libs/stattya/680-osoblivosti-komplektuvannja-zbrojnih-sil-na-prikladi-zarubizhnih-krayin.html>.
6. Гацко М.Ф. Правовое обеспечение строительства Вооружённых Сил Российской Федерации. Москва: Флинта: Наука 2008. 342 с. URL: <http://www.allpravo.ru/library/doc6934p0/instrum6935/print6944.html>.
7. Гейко В.І. Адміністративно-правові засади діяльності військових комісаріатів в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2010.
8. Шкуропацький О.І. Світовий досвід адміністративно-правового регулювання соціального захисту офіцерського складу Збройних Сил України. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право». 2016. № 22. С. 118–122.
9. Гаврюшенко П.И. Основы организации и проведения мобилизации в зарубежных странах (на примере США). Право в вооружённых силах – военно-правовое обозрение. 2009. № 12. С. 35–38.
10. Калагін Ю.А. Військова служба за контрактом (соціальний вимір): монографія. Харків: ХУПС, 2008. 278 с.
11. Копьев А. Резерв вооружённых сил Франции. Зарубежное военное обозрение. 2005. № 7. С. 8–13. URL: <http://militaryarticle.ru/zarubezhnoe-voennoe-obozrenie/2005-zvo/7313-rezerv-vooruzhennyh-sil-francii>.
12. Проблема от мобилизации вооружённых сил в современных условиях. Зарубежное военное обозрение. URL: <http://www.zvo.su/voennye-problemy/problema-otmobilizovaniya-vooruzhennyh-sil-v-sovremennyh-usloviyah.html>.
13. Степанченко А. Армия обороны Израиля как модель для создания новых ВС Украины. URL: <https://inforesist.org/armiya-oborony-izrailya-kak-model-dlya-sozdaniya-novyh-vs-ukrainy/>.
14. Шульман А. ЦАХАЛ – Армия Обороны Израиля URL: <https://shaon.livejournal.com/45302.html>.
15. Карлов А. Особенности комплектования ВС Израиля и Великобритании. Зарубежное военное обозрение. 2003. № 12. URL: <http://militaryarticle.ru/zarubezhnoe-voennoe-obozrenie/2003-zvo/7066-osobnosti-komplektovaniya-vs-izrailja-i>.
16. Государство Израиль. Вооружённые силы Израиля. URL: <http://eleven.co.il/state-of-israel/government-system/11734/>.
17. Вооружённые силы Швейцарии. URL: <http://warfor.me/vooruzhennye-silyi-shveysarii/>.
18. Население Швейцарии. URL: <http://countrymeters.info/ru/Switzerland>.
19. Куртов А.І., Потрогш Ю.О. Проблеми реформування та розвитку Збройних Сил України і шляхи їх подолання. Системи озброєння і військова техніка. 2008. № 1. С. 141–145.